

Balogh Tibor:

AZ ELTÉRŐ ÉRTÉKEK ELFOGADÁSA NYOMÁN KIALAKULÓ DEVIANCIÁRÓL

I. A deviáns magatartás/teljesítmény olyan megnyilvánulása valamely személyiségnek (kis-, illetve nagycsoportnak), amely normaszegő. Nem tesz eleget tehát ténylegesen vagy formálisan létrehozott és nyilvánossá tett szabályoknak, előírásoknak, elvárásoknak.

Bármennyire tágasnak tűnik is iménti definíciónk, valamennyi devianciatípus közös törvényszerűségeit keresve kiindulásként mindössze ennyit mondhatunk. Számolnunk kell természetesen azzal, meghatározásunk önmagában nem informál arról: a normától, az előírásszerűtől való eltérést feltétlenül negatívnak tartjuk-e?

Ahhoz, hogy iménti kérdésünk eldönthető legyen, célszerű szemügyre vennünk

- a/ a deviancia és a társadalmi probléma,
- b/ a deviancia és az originalitás viszonyrendszerét.

a/ Vajon ekvivalens-e a deviancia és a társadalmi probléma? A társadalmi probléma jellemzését illetően Marton álláspontját fogadjuk el. Merton szerint nem azt kell társadalmi problémaként kategorizálnunk, ami valóságosan káros vagy veszélyes a társadalom számára, netán annak betegségére utal, zavarát fejezi ki, hanem azt, amit a társadalom tagjai ilyennek (tehát társadalmi problémának)

tekintenek. Osztjuk Andorka Rudolf és Buda Béla nézetét a mertoni társadalmi probléma-interpretációról. "Ebből az következik, hogy a társadalom tagjai vagy a társadalom egy része problematikusnak tekinthet olyan jelenséget, amely korántsem patológiás, diszfunkcionális, hanem éppen ellenkezőleg: a haladást szolgálja, és hogy különböző társadalmakban vagy egy társadalom különböző rétegeiben más jelenségeket tarthatnak problematikusnak." (Vö.: "A deviáns viselkedés szociológiája" Gondolat, Bp. 1974. 23 p.

Elfogadjuk Merton magyarázatát; álláspontunk az, hogy ami deviáns, az nem feltétlenül faktuális vonása a társadalmi létnek, - deviánsnak fogadjunk el olyan képződményeket is, amelyek létüket tekintve nem mondhatók ugyan feltétlenül pejoratívan renkhagyónak, normaszegőnek, a társadalmi megítélés azonban ilyenekként tekint rájuk, s esetleg szankcionálni is próbálja elkövetőit-létrehozóit. Véleményünk szerint olyan társadalmi probléma a deviancia, amely szisztematikus és aránylag hosszú távon realizálódó eltérés a normától (normálistól), az átlagostól, a szokványostól, a konvencionálistól.

Az iménti magyarázat - a mertoni értelmében - társadalmi problémának hajlandó elfogadni a devianciát, nyilatkozva ezáltal arról is: pozitív eltéréseket is devianciaként könyvelhetünk el.

b/ Az előzőleg kinyilvánított mentalitás komoly dilemmákhoz vezethet el. E dilemmák feltárását kezdjük a deviancia és az originalitás relációjának a bemutatásával. (Éz értelemszerűen fontos, ha egyszer bejelentjük: pozitív devianciákat is elismerünk.)

A szociálpszichológia bizonyos deviancia-vizsgálatai fölvetették annak lehetőségét, hogy az átlagostól eltérő eredetiség (originalitás) is egyfajta devianciaként ítéltetik meg a társadalom többsége által. Mugny-ék 1985-ben publikált vizsgálata arra volt kíváncsi: igazolható-e ez a feltételezés? 97 lány és 88 fiú volt vizsgálati alanyuk (valamennyien 15 évesek, tanuló, s Svájc francia-lakta részén élnek). (Vö.: Stamos Papastamou et Gabriel Mugny: "Effets de la psychologisation sur l'influence minoritaire dans des contextes d'originalite et de deviance." Cahiers de Psychologie Cognitive, 1985. 5. 43-63 pp.)

Mugnyék elemzése három faktor segítségével modellálta a deviancia és az originalitás megítélésének a saját-szerűségeit.

A 2. faktor a deviáns, illetve originális személyiség stílusjegyeinek a leírása. A vizsgálati alanyok szerint e szempontból nincs karakterisztikus különbség azok között, akiket deviánsnak, illetve originálisnak tekintünk. Mindkét típusra a pszichés egyensúlytalanság vállalása, az ambíciózusság bizonyos tünetei, a nyitott szelleműség, a hivatalos elkötelezettségtől való tartózkodás jellemző.

Nincs lényeges különbség a 3. faktort tekintve sem: ez - jellegzetes francia nomenklatúra - a baloldali intellektus megléte, illetve hiánya. A megkérdezett tanulók zöme azt válaszolta: az originális személyekre kevésbé illik ugyan a baloldali intellektusú minősítés, mint a deviánsckorra, de a két típus között igazi távolságot e szempontból sem tételhetünk.

Véleményünk szerint ezek után érdekes igazán az, hogy az 1. faktort tekintve konstatálhatunk csak differenciát: az elutasítás, illetve elfogadás dimenzióban. A meginterjúvoltak egyetértettek abban, hogy a deviáns és az originális személyiségek egyformán kisebbségben vannak -, előbbieket azonban elutasítóan, utóbbiakat viszont elfogadóan értékelték.

Számunkra ez a röviden összefoglalt tanulmány azt példázza: minősítéseiket tekintve hajlamosak a megkérdezettek arra, hogy a deviáns kisebbség ne pusztán pejoratív jelzőket kapjon, feltűnő ugyanakkor, hogy ha különválasztjuk a deviánsok és az originálisok csoportjait, az alkotóképesség, a kreativitás nyilvánvalóan az utóbbiak kiváltsága lesz, s elfogadásukat éppen e tulajdonság megléte indokolja.

Úgy véljük: Mugnyék eredményei mindazonáltal nem teszik elfogadhatatlanná azt, hogy a pozitív devianciát is elismerjük, s ezt egy originális, kreatív kisebbség adekvát minősítéseként -, olyan kisebbség minősítéseként érezzük megfelelőnek, amelynek individuuma elvekhez ragaszkodva, szisztematikusan és aránylag hosszú távon társadalmi problémaként válnak renchagyóvá a társadalmi többség ítélete alapján.

A továbbiakban a pozitív devianciával kívánunk foglalkozni, két szempontból:

1. az originalitás és a pozitív deviancia és
2. a konzisztens elviség és a pozitív deviancia

II. Az originalitás, mint az átlag szükségszerű megelőzése

Az originalitás esetenkénti kedvezőtlen megítélése - s ezáltal a deviáns minősítés alkalmazása - a pozitív

deviancia főként a művészetek és a tudományok területén szembeötlő. A művészek és a tudósok olykor valóban "korán jött", "előreszaladó" személyiségek, akiknek bizonyos esetekben csak az értéket létrehozó (s e szempontból ténylegesen értékesként elismert) tevékenységet kísérő megnyilvánulásai tolerálhatóak kevéssé az átlag által. Ennek a típusnak eklatáns példája lehet a Latinovits-jelenség. Latinovitsnak elsősorban nem színészi nagyságát, hanem mindennapi emberi gesztusait tartották sokan deviánsnak -, ezáltal persze nehezzé téve művészi útkeresését is, amely többek között talán ezért is vezethette őt megannyi konfliktushoz.

Előfordulhat az is, hogy maga az értéklétrehozás (vagy bizonyos aktusai) tűnik - legalábbis átmenetileg - meghökkentőnek, netán elfogadhatatlannak. Gondoljunk pl. Mozart "Don Juan"-jára: e Mozart-mű befejező része, a kormányzó színrevitele olyan hangnemi megjelenítést kap, melyet a korabeli nézők-hallgatók nem fogadtak épp üdvivalgással.

S jöllehet, tudunk Goethe vagy Arany típusú alkotókról, akiknek szakmai s széles körű, hivatalos és népszerűséget előidéző elismerés egyaránt megadatott már saját korukban, nem kevésbé általános az ellenkező reagálás sem. Joggal írhatta József Attila "Egy költőre" című versében.

"Téged szeretnek: könnyen értenek,
nem kérdezed, ha félni kell, hogy félj-e;
én túlmagasra vettem magamat
s nehéz vagyok, azért süllyedem mélyre."

Különösen kényes a helyzet akkor, ha olyan alkotókra gondolunk, akiknek életműve (vagy életművük jelentékeny része) közvetlen ideológiai tartalmakkal is bír. Idézzük csak fel itt Németh László minőség-eszméjét. Német Lászlót, aki a kisebbségben-maradást elkerülhetetlen reagálásnak véli egy kiüresedő politikai éra tömegemberré váló individuumaik között. (Rá ez leginkább a harmincas, illetve a negyvenes évek elején volt jellemző, s jóllehet ekkori megnyilvánulásai csakugyan érzékeny olvasói és kritikusai habitust kívánnak, mindez még ma sem mondható korrekt módon lezárt kérdésnek. Emlékezetbe idézzük az "Élet és Irodalom"-beli vita olykor hevesen vádaskodó fordulatait.)

Úgy véljük, a kifejezetten alkotói pályákon igen gyakran olyan személyiségek magatartása/teljesítménye tűnik fel, akiket korunk sokszor kevésbé fogad el, vagy esetleg egyenesen elítél, kiközösít, ám utóéletükben már nem szűkölködnek az elismerésben, s ez az utóélet a garancia devianciájuk pozitív mivoltát illetően. Hogy ne csak művészekre hivatkozzunk, elemezhetnénk Kepler és Galilei, Darwin, s jónéhány más tudós fogadtatásának különböző stációit.

A nagyon kevés számú, itt hivatkozott példán tűnődve "megoldásként" írhatnánk elé a mostanában oly gyakran emlegetett tolerancia fokozását. Csakhogy valóban a megértés megoldás?

III. Szilárd elviség és pozitív deviancia

Mondanivalónk érzékletessé tétele érdekében egy olyan regényre hivatkozzunk, amelynek esztétikai értékeit nem óhajtjuk taglalni, hiszen nekünk most nem a művészi megoldás eleganciája, hanem a mű tartalma a fontos.

Kertész Ákos: "Családi ház manzárdgal" című regényét elemezzük. A regény főhőse Burián Károly főművezető, aki totálisan jó ember: jó szakembernek, szervezőnek, apán ak, férjnek, gondolkodónak. Házába fogadja hányatott sorsú, félcigány munkatársát, aki összeszűri a levelet Burián csinos, szép feleségével. A gondok főként abból adódnak, hogy Burián (igen szerencsés ez a névválasztás, gyanúnk szerint metamorfózisát láthatjuk benne, pontosabban Buridán számára asszociálhatunk, "aki" - mint ismeretes - nem tudván választani az út két oldalán heverő, tőle azonosan távol levő, s egyformán kecsegtető szénakötegek között, éhenhalt...) többféle forrású, nem egyszer ellentmondó ismeret birtokosaként is abszolút toleráns szeretne maradni. Márpedig ismeretei, normái igencsak különböző forrásokból erednek. Egyik forrásuk a Biblia (pl. "Szeresd felebarátodat, mint tenmagadat."); másik forrásuk a munkásmozgalom (pl. Nem a bőr színe, hanem az ember embersége számít); a harmadik Engels (pl. A házastárs birtoklásának vágya a birásvágy egyik különleges esete); é.i.t.

Burián Károly, miután tudomást szerez felesége és munkatársa, Göncöl Pali viszonyáról - többek között - a következőket mondja: "A feleségem vagy, de nem a tulajdonom... Nem akarlak megcsalni és nem akarom mindenáron, hogy megcsalj - magyarázta óriási önuralommal.

- Azt akarom, hogy szeress! De önként, a saját szabad akaratodból szeress, és nem kényszerből. Azt akarom, hogy érezd szabad embernek magad. Föl akarlak szabadítani a nemi rabszolgaság alól."

Ami a fajvédelem kérdését illeti, Burián szerint "Aki semmit nem bír fölmutatni, aki semmit sem hozott létre, akinek nincs, mi emberi tartást adjon, mire büszke lehet, az arra büszke, amiért a kisujját se mozdította, amit

kapott: arra, hogy valahová tartozik. Lehetőleg a többséghez. Tehát hogy ő magyar. Minden csorgó nyálú, elhülyült lumpen, aki történetesen magyarnak született, az magyar... Tudja, mit mond az Írás? Isten előtt minden ember egyenlő!"

Burián, aki megbízható, sőt kiváló főművezető, úgy gondolja, hogy családi életének problémáit maradéktalan megértéssel képes lesz megoldani. Miután felesége elmondja tettet, Burián először ezzel, tehát a megértéssel próbálkozik. Csak hogy eredménytelenül. Különböző eszmék nevében hirdetett toleranciája miatt haragszik rá Göncöl Pali, a felesége, apósa. Burián sokat töpreng azon, mikor hibázott. "Mikor Göncölt befogadta, vagy még előbb, amikor cigánynak nézte? (S vajon nem az-e? Most melyik szavát higgye el? Azt, amelyikkel vállalta a cigányságát vagy amellyikkel megtagadta?) Amikor nem rúgta ki? Amikor nem pofozta meg Erzsikét? Vagy talán ott hibázott, amikor nem fogadta el a szarvakat, és Engelshez fordult magyarázáért?"

Végül odáig jut, hogy fel akarja gyújtani házát, s benne égni. Majd e helyett kezét emel apósára, felpofozza feleségét, viszonyt kez a szomszédasszonnyal, Angélával.

S csodák csodája: e cselekedeteknek hála "helyére billent a kizökent idő". Persze: "helyére billent-e" valóban? Mert igaz ugyan, hogy látszólag minden a régi, de azért örömtelenebben, unottabban, hidegebben...

Burián idealista. Idealizmusának oka és egyben következménye az elvek és a napi gyakorlat kettősége. A különböző alapelvek erőszakos, merev illesztése; olyan fajta megértéks túlcsordulása, amely illogikus. Hiszen a

büntetést váró munkatárs, illetve feleség nem azt kapja, amit önmaguk szerint megérdemelnének, hanem - nem kap semmit. Legalábbis úgy érzik: nem kapnak semmit, s ezt lekezelésként, nem-partneri kapcsolatként élik meg.

Kertész Ákos főhőse olyan fokú toleranciáról tesz tanúbizonyságot, amely egy normális, mindennapokban élő személy számára nehezen elfogadható. Sokelvűsége, univerzális megértése igazából nem a különböző, olykor szembenálló értékek elfogadását jelenti, hanem elvtelenséget. Burián konformista: autonómia híján alkalmazkodik bárkihez és bármihez. S bármennyire szimpatikusnak kellene, hogy számítson a környezetében élők szemében, ez a végzetetlen megértés és türelem igazából nem meglepő, hogy elutasítják.

Emlékeztetünk arra a klasszikus szociálpszichológiai kísérletre, melyben három típusát hozták létre a kísérleti alanyok csoportjának. Az egyik autoritaira, tehát önkényesen irányított vezetésű; a mások demokratikus mentalitású vezető által irányított; a harmadik pedig a "laissez faire" elv kivitelezésének hála kaotikus, igazából semmiféle vezetést meg nem engedő csoport volt. S a leggyengébb teljesítményt ezen utóbbi csoport (a másik kettőnél egyébként semmivel sem gyengébb felkészültségű) tagjai nyújtották. Ebben a csoportban pedig igazán megnyilvánult a tolerancia...

IV. Pozitív deviancia és konzisztencia

Meggyőződésünk szerint a pozitív devianciára az átlagosan elfogadott értékektől eltérő értékek preferálása, s a választott értékek elvszerű, konzisztens összerendezése jellemző. Mindez olyan magas szintű originalitással, kreativitással, amely egy kisebbség jellemzője, s nem az átlagé.

Nem hisszük, hogy a pozitív devianciák (s az általuk előidézett konfliktusok) valaha is megszűnnének. Lenin az "állam és forradalom"-ban említi: egészen valószínűtlen, hogy a kommunizmus időszakában ne fordulna elő egyes emberekkel, hogy akár gyakorta részegeskedjenek.

Amennyire elképzelhetetlennek vélte Lenin azt, hogy minden ember normálisan, részegeskedés nélkül éljen, annyira irreális lenne szerintünk egy olyan társadalom hiposztázálása, amelynek személyiségei (kis- és nagycsoportjai) nélkülöznék a pozitív devianciát.

S talán nem is az irántuk megnyilvánuló tolerancia az elsődlegesen fontos, hanem olyan értékrend kialakítása, s a hatalomnak olyan értékek alapján történő vezetése, irányítása, amelyekkel a lehető leggyorsabban érhető el új, addig csak kevesek által preferált magatartás/teljesítmény elfogadása, vállalása.

Ehhez persze a hatalomnak a vezetésnek nem mindenáron toleránsnak, hanem felkészültnek: az originalitás, a kreativitás iránt nyitottnak, a kisebbséget (ha érdemes rá) bizonyos vonatkozásban akár a többségnél is többre tekintő felfogásúnak kell lennie.